

## БЪЛГАРСКАТА ПРЕВОДНА БЕЛЕТРИСТИКА И «ПОБЪЛГАРЯВАНЕТО» ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

*Дочо Леков*

Преводната художествена литература в България отразява по свой начин идейните и културни особености на времето, вкуса и предпочитанията на читателя. Едно е съдържанието ѝ през Средновековието, когато трябва да се санкционира новоприетата християнска религия, друг е нейният облик през епохата на националното възраждане. Характерът ѝ обаче се променя сравнително бавно, както бавно се изменя и миросгледът на хората. . .

Икономическите промени в Турската империя в края на XVIII и началото на XIX в. водят до изменения в миросгледа, идеологията и културата. Първоначално те са незабележими, проявяват се неравномерно, често пъти се развиват в своите стари форми. Винаги обаче те се утвърждават — понякога решително и бързо, в други случаи постепенно и мъчително.

Новите елементи в съзнанието и психологията на българина изискват и нова литература — с тематика, идеи и образност, различни от литературата на Средновековието. Наистина в старобългарската книжнина и в дамаскините има отделни моменти със светско съдържание, с поглед към интимния свят на човека. Това обаче са само елементи, които трябваше да се доразвият и обогатят, да се подчинят на новите концепции на времето. В това отношение значителна роля изиграват не само писателите, но и преводачите.

Българските книжовници разбират необходимостта от преводна литература — била тя художествена, педагогическа или обществена. Това се отнася особено за първите десетилетия от Възраждането, когато нямаме по-значителен оригинален принос в областта на националната култура. Затова възрожденските писатели възприемат преводната литература като съставна част от националната книжнина. В такъв смисъл идейно-художествените принципи, които стоят пред оригиналния творец, занимават в не по-малка степен и всеки културен преводач.

Критерият за определяне стойността на преводната творба е в нейната обществена, педагогическа или практическа „полза“. Утилитаризмът на епохата е специфична особеност, основен момент в литературната теория и критика, отправна точка при подбора и оценката на чуждестранните художествени произведения. Всеки превод се свързва с определени нравствени изисквания, със задачи, които имат революционно, просветно или общокултурно значение. Всеки книжовник изхожда от свои позиции, има свои предпочитания. Затова за едно и също произведение понякога се появяват противоречиви отзиви. Българската революционна демокрация например е изисквала от оригиналната литература да бъде свързана непосредствено с национално-освободителната борба. Такива са били нейните изисквания и към

всяко художествено произведение, преведено на български. И ако то не отговаряло на борческите задачи на времето, на дръзките идеали на революцията, се е оказвало под язвителните удари на литературната критика.

Интересен е въпросът за схващанията на Каравелов, Ботев, Славейков, Н. Бончев и други възрожденски дейци за преводната литература, който в случая нямаме възможност да разгледаме. Той доизяснява някои моменти от тяхната литературно-критическа и писателска дейност, показва отношението им към някои проблеми на художественото творчество, посочва мястото и смисъла на преводната литература в обществения и културния живот през Възраждането.

\*

През 1762 г. Паисий завършва своята „История славянобългарска“ — и поставя началото на новобългарската литература. Авторът на Зографската история и иеросхимонах Спиридон се опитват да тръгнат по неговия път — те обаче не успяват да доразвият идеите и богатата мисъл на Паисий. Но един от първите читатели и преписвачи на „История славянобългарска“, Софроний Врачански, и като книжовник, и като педагог и общественик започва да осъществява нейното богато съдържание. Той запознава много българи с произведението на атонския монах, съставя два видински сборника, издава първата новопечатна българска книга, превежда религиозни и правоучителни книги, пише автобиографично художествено произведение. Софроний най-добре изразява стремежа на българина към такова четиво, което да задоволява и религиозното му чувство, и пробудилия се интерес към проблемите на съвременността. Неговите преводи нямат особена художествена стойност. Значението им се определя от новите идеологически елементи, които внасят в литературата. Вторият видински сборник, съставен по старобългарски и гръцки източници, е с разнообразно съдържание. Правоучителните тенденции се утвърждават вече не чрез скучни религиозни проповеди, а чрез занимателно художествено четиво. Така у читателя се създава естествено влечение към художествената повествователна литература. Вторият видински сборник е ценен и с други свои особености — когато неговият съставител превежда, той прави аналогия между нашата действителност и събитията от оригинала. Затова преводачът често става „съавтор“, който говори развълнувано за своята съвременност. Прибавките на Софроний към главата „Философски мъдрости“ разкриват характерни моменти от живота в България в края на XVIII в. Те имат обаче подчертан публицистичен характер и зависимостта между „преводача“, от една страна, и оригиналния творец, от друга, е по-скоро идеологическа, отколкото художествена.

Особено интересен е преводът, който прави Софроний на труда на Амвросий Марлиан „Theatrum politicum“. Той го озаглавява „Гражданское позорище“, но не успява да го издаде. На образцовия държавник — спра, ведлив, образован и разумен, какъвто той се рисува в книгата на Марлиан, — българската действителност противопоставя управници с деспотичен характер, некултурни и несправедливи. Така налагащата се съпоставка у всеки читател се явява като своеобразна критика срещу порядките в Турската империя. Превеждането на „Theatrum politicum“ се свързва с преводи като „Приключенията на Телемаха“ и „Венчаването на ешафота“, които излизат значително по-късно — през 50—70-те години.

През първите десетилетия на XIX в. се превеждат преди всичко църковни истории, жития, канони, служби. Но интересът към художественото четиво

насочва преводачите и към такива религиозни произведения, в които нраво-учителните тенденции се внушават чрез похватите на литературното творчество. Естетическата стойност на тези преводи е елементарна. Те документират обаче както формирането на гражданския мироглед и художествения вкус на читателя, така и някои особености от литературния процес. „Житие светяго Алексия, човека божия“ (1833) на Константин Огнянович например е преработка на житието на свети Алексий. Това произведение има значение за литературното ни развитие със своя родолюбив предговор, със стихотворната си форма, с противоречивите подбуди на преводача. Чрез живота на житийния герой Константин Огнянович иска да въздействува върху религиозното възпитание на своите читатели. Но той не е останал чужд и на новите идеи, които вече проникват между българската интелигенция. Още в предговора, след като изтъква необходимостта от просвета и образование в светски дух, Огнянович фактически отхвърля онези религиозни догми, които популяризира чрез „Житие светяго Алексия, човека божия“.

До 40-те години на XIX в. даже тези преводи, чиито герои не са религиозни дейци („Мудрост доброга Рихарда“, 1837 и др.), са написани в християнски нравоучителен дух. Разбира се, светският характер на учебното дело, който получава официално признание с откриването на Габровското класно училище през 1835 г., енциклопедичността на неговата програма, разширяващият се интелектуален кръгзор на българския народ изискват друга литература — художествена, педагогическа, обществена. И тя започва да се появява. . .

През 1837 г. Райно Попович превежда от гръцки „Христоития или благонравие“. Зараждането на една нова класа — търговско-занаятчийската — е налагало по необходимост превеждането на такива произведения, които да отговарят на нейния мироглед, морал и художествен вкус. До 40-те години на XIX в. обаче книги като „Христоития“ са изключение. Те започват да се появяват по-системно в средата на века. През 1843 г. е преведена комедията на Григорий Квитка — „Дворянски вибори“, през 1844 г. се появяват двата превода на драмата на Ханс Траудцен „Велизарий“, „История на великий Александра Македонца“, позната на българския читател още през Средновековието“, „Изгубеное дете“ на Христофор Шмидт. Растящият интерес към светско четиво, към живота и културата на другите народи обогатява нашата преводна литература с произведения от различни чуждестранни автори, с разнообразна тематика и творчески стил.

При обзора на преводната художествена литература прави впечатление, че българските книжовници се насочват първоначално към сантиментални произведения. Превеждат се и се „побългаряват“ Христофор фон Шмидт, Бернарден дьо Сен Пиер, Жан Мармонтел, Карамзин и др. значителни и незначителни представители на сантиментализма. Това литературно явление е в зависимост преди всичко от предпочитанията и вкуса на тогавашния български читател. Живял дълго време с догмите на религиозната книжнина, през 40-те години на XIX в. той чувства нужда от литература, която да бъде по-близко до неговия душевен свят, до съвременните му потребности. Наистина на него все още му допадат произведения с неприкрито изъяснен нравоучителни тенденции. Независимо от това той започва да търси в художествената литература човека, неговите вълнения, съмнения и радости. През 30–40-те години обаче читателят твърде често възприема добродетелта и злото като абстрактни категории, откъснати от закономерностите на действителността.

Доколко въпросът за душевния свят на човека занимава българина през 40–50-те години на XIX в. показват излезлите книги, посветени на пробле-

мите на психологията. През 1844 г. е отпечатана „Психология или душе-словие за учение на децата“. През 1847 г. излиза „Ръководството към нрав-ствената философия за новоначалните“. По-късно се появяват и други съчи-нения, които, макар и да не са посветени специално на въпросите на психо-логията, етиката и морала и в повечето случаи разглеждат нравствените категории в религиозен аспект, говорят за интереса към интимния свят на личността.

Сантиментализмът се развива като литературно направление в Европа през втората половина на XVIII в. В известна степен и с някои свои особености той отговаря и на вкуса на читателя, и на задачите, които стоят пред нашата нова литература в първия етап от нейното развитие. Свързан с про-теста на народните маси против феодално-крепостническия строй, взел за централен герой обикновения човек, със своите идейни и естетически прин-ципи сантиментализмът е в известно съзвучие с някои явления от нашия кул-турен, икономически и политически живот. На българския читател се нрави преди всичко класовата диференциация на героите, борбата между тях, прав-диво отразените моменти от действителността, съчувствието към унизените и онеправданите, както и свободата на чувствата и пренебрегването на услов-ностите. В тези сюжетни ситуации обаче често пъти, особено в преводите, се влага национално българско съдържание, на еднолинейната идейна тен-денция — борбата между справедливостта и злото — се дава подчертан об-ществен характер. Като използват онези моменти от сантиментализма, които съдържат известни предпоставки за развитието на реалистичния метод — психологическата характеристика на героите, взаимодействието между човек и социална среда — българските книжовници в повечето случаи модифи-цират сантименталните творби и чрез преводаческата си практика отговарят на въпроса имало ли е условия за развитието на сантиментализма като обо-собено литературно направление у нас.

Допаднал на българските книжовници с антифеодалната си насоченост и с известни свои художествени особености, първоначално сантиментализмът задоволява отчасти „потребностите“ на нашия читател. От неговите произ-ведения обаче не вееше борчески дух, те не активизираха за революционна борба. А на българския народ беше нужна литература, свързана преди всичко с неговото всекидневие, с политическите и социални въпроси, които чакат своето разрешение.

Живял векове с порядките на феодализма, българинът, особено през първата половина на XIX в., не може да схване същността на някои иконо-мически и обществени явления — затова в известни случаи реагира стихийно срещу тях. Неговият здрав природен усет обаче му подсказва към кое да се насочи, кое да утвърди или отхвърли.

През 1853 г. се появява книжката „Високи умни хитрости Бертолдови“. Преводачът, карловчанинът Христо Василиев, избира за превод такова про-изведение, чийто герой не е нито от пантеона на светците, нито от галерията на благородниците или античните герои. Той е обикновен селски труженик. Затова още в предисловието на книгата се казва, че читателят ще се запознае не с грабването на Елена или с хитростите на Одисей, а с „един селчанин, грозен и чуден, но прилежателен и хитър, с ум височайши дотолкова, гдето, като сравниш грозотата на тялото му с красотата на душата му, ще речеш, добрий ми читателю, защо той прилича на един чувал дебелошитен, подплатен извътре с коприна и злато“ (стр. 3—4). Физическият портрет на селянина Бертолд се различава твърде много от портрета на всички дотогавашни идеа-лизирани герои в нашата преводна и оригинална литература — в него не се забелязва нито една физическа черта, която да привлича и удовлетворява

и най-невзискателния към външността на хората читател. Природната надареност на Бертолд обаче, неговият ум, находчивост и изобретателност, които проявява в разговорите си с царя, в своите обмислени и далновидни постъпки, правят образа му интересен и привлекателен. С поведението си той иронизира властниците и богатите, показва интелектуалното и морално превъзходство на народа над управляващата върхушка. В противоречие с дотогавашния литературен стил — положителният герой да бъде идеализиран физически и нравствено — в нашата преводна литература се появява образ с богат идеен и естетически подтекст. На преситените аристократи се противопоставя един нов герой, който, макар че не е имал възможност да школува природните си дарби, проявява изключителни способности при разрешаването на житейските проблеми. Новият положителен герой, който условията създават, се появява най-напред в преводната художествена литература.

Ако до Кримската война в българската книжнина преобладават преводи с религиозно съдържание, непосредствено след нея броят на художествените произведения със светска тематика се увеличава. Наистина и през 60-те — 70-те години все още излизат съчинения с подчертани християнски тенденции. Техният брой обаче е незначителен, поради което през 1871 г. духовното списание „Слава“ със съжаление признава незаинтересоваността на българския читател към нравствено-религиозните книги.<sup>1</sup>

Растящото национално съзнание на българина, неговото активно отношение към социалните и политически проблеми, разширяването на културния му кръгзор оказват влияние и върху характера на преводната литература през този период. През 1852 г. излизат два превода на историческия роман на А. Ф. Велтман „Райна, королева болгарская“, направени от Йоаким Груев и Елена Мутева. Насочването на двама български преводачи по едно и също време към едно и също произведение не е случайно. Националният подем, който се забелязва между българите в навечерието на Кримската война, е трябвало да се поддържа и чрез въздействието на художественото слово. Затова и Йоаким Груев, и Елена Мутева избират за превод съчинение с тематика от българското историческо минало.

Макар и да излиза в два превода, произведението на Велтман се изчерпва бързо. Затова през 1856 г., когато Кримската война е към своя край и надеждите на българите в освободителната мисия на Русия са най-силни, в Одеса е отпечатано второ издание от превода на Мутева. Начинът, по който българският читател възприема повестта на Велтман, е посочен най-сполучливо от Каравелов: „Но „Райна“ от Велтмана, — пише той — по мнението на българските читатели, изобразявала твърде верно избраната местност в България и времената на Петра Симеоновича и имала е за българите национални интереси“<sup>2</sup> (к. м.). Каравелов съзнателно свързва интереса на читателя с тематиката на произведението и с творческия подход на писателя.

Патриотичните тенденции в преводната литература продължават до Освобождението. Преводи се правят от руски, френски, полски и от много други езици. Превеждат се и реалисти, и романтици. Предпочита се белетристиката, но не се пренебрегват поезията и драмата. Понякога се правят умни тактически ходове, за да се заблуди турската цензура и преводите да видят бял свят. Много от българските писатели и книжовници, които работят в пределите на Турската империя, дават простор на спотаеното си родолюбие чрез преводите. Произведения като „Ясен I“ (1855) на З. Милковски (Т. Т. Йеж), „Тарас Булба“ (1872) на Н. В. Гогол, „Сватбата на хайдут Янча“ (1863),

<sup>1</sup> Вж. Нашата духовна книжевност, Слава, г. I, кн. 4, 1871.

<sup>2</sup> Книжевни известия, Свобода, г. I, бр. 24, 1870.

някои от разказите на Марко Вовчок повдигат борческия дух на читателя, държат будно неговото национално съзнание. Особено съдържателна откъм тази страна е преводаческата практика на Славейков. Потискан от турската цензура, нападан постоянно в някои от цариградските вестници заради патриотичните си прояви, той е трябвало да подбира такива средства за книжовна дейност, които да подпомагат националната борба, без да го компрометират пред турската власт. И в повечето случаи е успявал.

През 70-те години, когато има подем в национално-освободителното движение и се очаква избухването на организиран народен бунт, П. Р. Славейков се проявява като преводач със силно обществено чувство — той превежда едно от белетристичните произведения на френския писател Виктор Шербюлие под заглавие „Отечество и любов или от трън та на глог“ (1872). Тематиката на повестта — борбата на полския народ срещу руското политическо и социално господство — допада и на турската цензура, и на българския читател. Докато турската администрация обаче възприема произведението на Шербюлие като критика срещу политиката на царска Русия, за българския читател то има друг идеен подтекст. В робските условия, при които е живеел полският народ, в кървавата му борба за освобождение българите са виждали своята робска участ, борческата си надежда и вяра. Какво актуално политическо съдържание са имали например онези части от повестта, в които се е описвало стълкновението на народа с поробителя, летящия балон с надписа: „Полша не е умряла!“, високото гражданско съзнание на графиня Волска и на Тронски. Основната идея на произведението — поставяне на обществения дълг над личните чувства и постъпки — е обогатявала с ново съдържание веруюто на българския революционер, изповядано с такова вдъхновение в стихотворението на Ботев „До моето първо либе“. Същият актуален смисъл и обществено въздействие има и другата повест на Виктор Шербюлие, преведена също от Славейков през 1868 г. под заглавие „Лодойска“ (1868).

Чрез своите преводи Славейков е въздействувал на читателя не само политически. Винаги, когато е намирал повод, той е засягал и неговото социално чувство. На стр. 17. в превода на „Лодойска“ например, където се говори за населението в Полша, той обяснява под линия „Населението на Полша се делеше на шляхти (благородни или коннически разряди), граждани и селяни. Последните бяха всички почти роби, над които шляхте имаха право на живота им и на смъртта им, понеже самоте можеха да имат земи.“ Забележката на преводача е информативна, но достатъчно красноречива.

Отношението към турската власт и фанариотите се проявява по различен начин. Докато българските книжовници в емиграция предпочитат преводите, които изобличават открито и остро робските отношения, преводачите в Турската империя търсят езоповския език, художествения подтекст. Преводи като „Отечество и любов“ и „Лодойска“ не са изключения. Художественият превод „участва“ и в борбата за църковна независимост, и в националноосвободителното движение.

Критичното отношение на българските преводачи към робството се проявява още през 50-те години — през 1849 г. излиза преводът на Ив. Богоров „Еничарите“, който рисува разложението в Турската империя, разбойничеството на еничерите, междоусобиците между отделните военноподчинени. Тази критическа линия се продължава от произведения като „Съдбата одного доброго учителя“ (1860), „Хубавинка Янка“ (1869) и т. н.

Една от формите за укрепване на националното съзнание на българина са преводите с тематика от историческото минало на славянството. С роман-

тична приповдигнатост те са идеализирали някои героични моменти от историята. По време на Кримската война излиза в превод на български произведението на словенската писателка Йосифина Турноградска „Борис, първи християнски цар на българите“ (1853). Още в предговора, като напомня за величието на българската държава по времето на Борис, преводачът отправя коксен упрек към българите: „В т о в а в р е м е — пише той — б ъ л г а р и т е б я х а д р ъ з к и, х р а б р и и ю н а ц и“ (стр. 15, к. м.). Актуален е и преводът на романа на Зигмунт Милковски „Ясен I“, направен през 1864 г. от Б. Димитров. Тежкото положение на българския народ под византийска власт, родолюбието на Петър и Асен, искрената симпатия на автора към българите обясняват подбудите, които са насочили преводача към произведението на полския писател. Много моменти от „Ясен I“ са били толкова сходни с някои явления в България през 70-те години на XIX в., че е било достатъчно само да се замени името на византийския поробител с името на османския завоевател, а имената на главните исторически лица с имената на някои тогавашни български революционни дейци, за да стане историческият роман на Милковски съвременен.

Ботев даде ново поетическо съдържание на темата за любовта на жената и родината, поставени за първи път в такова единство в българската преводна литература от Зигмунт Милковски. В писмото до жена си Венета, писано от „Радецки“, той даже повтори дословно думите на Асен към Мария: „Тя знае, че после отечеството обичам нея. . .“ (срв.: „Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе. . .“).

Значителни заслуги в областта на революционната преводна белетристика има Каравелов. В негов превод се появяват не само някои от борческите стихотворения на Шевченко, Хайне, Бърнс, както и повестта на Е. Ковалевски „Фанариот“ и Шевченковата поема „Неофити“, които остават непубликувани. Той превежда и разкази и повести на Марко Вовчок — „Два сина“<sup>1</sup>, „Свекърва“<sup>2</sup>, „Робиня“<sup>3</sup>, „Кармелюк“<sup>4</sup>, „Данило Гурч“<sup>5</sup>, „Горпина“<sup>6</sup>. Наистина тези преводи на Каравелов са направени с видима творческа свобода и влизат в известно противоречие с някои негови изисквания. Те имат обаче силно въздействие върху читателите на „Свобода“ и „Знание“, служат за пример на българските преводачи и с актуалната си тематика, и с художествените си достойнства. Ако в своите литературно-критически статии и отзиви Каравелов обоснова значението на прогресивната чуждестранна литература като теоретик, с тези свои преводи той посочва вече съвсем конкретно нейната роля в националноосвободителното движение, значението ѝ за идейно-естетическото възпитание на българския читател, мястото ѝ в литературно историческия процес.<sup>7</sup>

Въпросът за моралния облик на господаря, който Софроний постави за първи път в „Гражданское позорище“, се повдига отново през 50-те и 70-те години — през 1845 г. П. Т. Пиперов, а след него в 1873 г. Никола Михайловски, превежда творбата на Франсуа Фенелон „Приключенията на Телемаха“. Преводът на Михайловски получава отрицателна оценка от страна на някои изтъкнати писатели и критици. Той обаче е твърде актуален и не

<sup>1</sup> Свобода, г. II, бр. 2, 1871.

<sup>2</sup> Свобода, г. II, бр. 24, 1871.

<sup>3</sup> Свобода, г. II, бр. 43, 1872.

<sup>4</sup> Свобода, г. III, бр. 13—19, 1872.

<sup>5</sup> Знание, г. I, бр. 5, 1875.

<sup>6</sup> Знание, г. I, бр. 10, 1875.

<sup>7</sup> Вж. по-подробно: Д. Леков, Любен Каравелов — първият български преводач на Марко Вовчок, Литературна мисъл, г. II, кн. 4, 1958.

може да не се вземе предвид, когато се проследяват основните тенденции в преводната литература. В предговора на произведението преводачът не дава свои оценки. Той се позовава на мнението на литературни авторитети като Буало, А. Фр. Вилмен и др. Но фактът, че намира за необходимо да „снабди“ превода с предговор, чрез който „представя“ автора на книгата и обръща внимание върху някои въпроси из областта на художественото майсторство (за езика, тенденциозността и т. н.), говори за порасналите естетически изисквания на българския книжовник и читател.

Произведението „Приключенията на Телемаха“ е интересно не само заради увлекателността на своя сюжет, взет от митологията. Чрез занимателното пътешествие на Одисеевия син Телемах и сриците му с царе и благородници от различни страни Фенелон е искал да обрисова идеалния образ на управник, който нито епохата, нито условията са могли да създадат. Писателят бичува безпощадно алчността, лицемерието, тиранията на царете, пълното им безразличие към злощастieto на техните поданици. Много страници от книгата пресъздават вълнуващо морала и поведението на управляващата върхушка и логически поставят въпроса за несправедливостта на съществувашия обществен строй. Затова обяснима е реакцията, с която се посреща съчинението от управляващите кръгове във Франция — след издаването му веднага излиза заповед за унищожаването на всички отпечатани екземпляри. Независимо от идеалистично-утопическите позиции на Фенелон, неговото произведение се ползува с изключителна популярност. То е преведено на много езици, служи за литературен образец — при работата си над романа „Приключения Фемистокла“, излязъл през 1760 г., руският писател Ф. А. Емин има предвид и „Приключенията на Телемаха“. За да смекчи основния сатиричен тон на творбата, цензурата е прибегвала до съкращения. В руския превод от 1835 г. например са съкратени следните пасажки, които са останали в превода на Михайловски: „Помнете, че в страни, дето властта на господаря е неограничена, там владетелите са по-слаби. Те грабят, разрушават всичко; те едни притежават сичката държава; но и сичката държава крее“ (стр. 210). „Чудовищната му сила (на царя — б. м.), безкрайно насилствена, не може да трае много, защото няма корена си в сърцето на народите, а напротив — тя подигна и раздразни сичкото тяло на държавата; принуждава сичките членове на туй тяло да се надее да си отдъхне след едно променение“ (стр. 210). Обясним е интересът, с който се посрещат подобни „еретически“ мисли в държава, чиито поданици са били лишени от елементарни човешки права. Тук аналогията е била толкова непринудена, че можем да се учудваме как турската цензура е позволила отпечатването на превода на Михайловски. С „Приключенията на Телемаха“ са били запознати почти всички видни възрожденски книжовници. Славейков чете романа на Фенелон в сръбски превод от 1814 г. и го пази дълги години в библиотеката си<sup>1</sup>. Чрез него майката на Вазов оставя неизличими спомени в своя син:

... Тя там седеше!  
И с очи, кои блестяха,  
цели часове четеше  
вдълбочена „Телемаха“...

Непосредствено след Освобождението печатницата на Каравелов в Търново издава произведението на Александър Дюма-баща „Венчаване на ешафота“, преведено от П. Семерджиев. То продължава, макар и в „легална“ форма, темата за справедливия владетел. Софроний прави своя превод на „Гражданское позорище“ в началото на XIX в., когато рационализмът на

<sup>1</sup> Вж. по-подробно: С. Баева, Някои моменти от развитието на сръбската литература и творчеството на Петко Славейков, Известия на Института за литература, кн. XVI, 1965.

просвещението разглежда в нов аспект редица проблеми от национален и общочовешки характер, включително и въпроса за начина и формите на управление. Преводът „Приключенията на Телемаха“ се явява в годините на революционен подем, когато е трябвало да се изясни и въпросът за новите социални и обществени отношения. И макар че Никола Михайловски е бил с консервативни разбирания неговият превод е съдействувал за утвърждаване на демократичната линия във възрожденската преводна белетристика. В първите месеци след Освобождението народът все още живее с надеждата за справедливо политическо и социално държавно управление. Тогава именно и П. Семерджиев прави своя превод на „Венчаване на ешафота“ от Александър Дюма-баща.

В оригиналната и преводна литература на Възраждането често се разглеждат и социалните въпроси на съвременността. Преводите на съчинения със социална тематика са от различни европейски литератури, жанровете са разнообразни. В много преводни произведения обаче, пряко или косвено с похватите на сатирата, иронията или „спокойното“ повествование се разобличават противоречията на капиталистическата система, а робството се заклепва като един от най-позорните актове в историята на човечеството. Преводачите са представители на различни обществени групировки, с различни предпочитания и интереси. До революционера Каравелов стоят имената на просветители като Димитър Мутев и Никола Михайловски. Наистина в подбора на произведенията, а понякога и в начина на провеждането има различия. Докато Каравелов предпочита съчинения, в които социалните тенденции са в зависимост от въпроса за политическата свобода, преводачите-просветители се насочват към художествени творби, в които икономическите проблеми са откъснати от темата за политическото устройство на обществото.

Недовършеният превод на „Чичевата Томова колиба“ (1858) на Х. Бичер Стоу, започнат от Димитър Мутев като приложение на сп. „Български книжици“, внася нов момент в преводната литература с критико-реалистичното изобличение на робството. Мутев иска да обърне внимание на читателя върху основната идея на романа още в първите страници на превода. Затова той помества предговора на едно от неговите издания, който изяснява и причините, които го насочват към произведението на Х. Бичер Стоу: „Има закон — четем в предговора — по-висок от всичките човечески закони. . . и според този вечен и неизменен закон човек, който мрази грабителството, кръвопролитие, с гняв ще отвергне преступната мисъл, че човек може да бъде собственост на човека.“ (стр. 3).

Романът на Бичер Стоу прави силно впечатление и на други книжовници. През 1874 г. във в. „Век“ се появява съобщение, че Тодор Шишков е превел „Чичовата Томова колиба“.<sup>1</sup>

Критичното отношение към юридическите норми и морала на капиталистическата действителност се чувствава в много преводни произведения. Българският читател се запознава с порядките в Америка, Франция, Англия. Отделни картини от действителността, пресъздадени увлекателно от авторите, посочват съществени моменти от бита и социалното положение на различните класи и прослойки. Преводът на Никола Михайловски „Черти от американски живот“, издаден през 1868 г. от Славейков, е остра критика на американския морал, при който любовта, бракът, отношенията между хората се определят изключително от парите. В критико-реалистичен стил е и романът „Хромия дявол“ на Ла Саж, преведен от А. Шопов през 1875 г. Тук изобличението е поставено в по-широки рамки, обобщението и индиви-

<sup>1</sup> Век, г. I, бр. 8, 1874.

дуализацията са осъществени с по-голям творчески замах. Наблюдателното око на автора е разкрило пороците на капиталистическата система, паразитизма на управляващата класа. А картината, в която се описва мнимата религиозност на лихваря, слушащ с „благоговение“ проповедта на свещеника, напомня по сатирична насоченост стихотворението на Ботев „Моята молитва“.

Социалната линия в преводната белетристика продължава с преводите на „Цариградски потайности“ от Клавдий дьо Монтепен (1869—1875), „Дяволското бласто“ от Жорж Санд (1874) и др.

Всеки преводач през епохата на Възраждането си поставя конкретни възпитателни и художествени задачи. По време на подготовката на Априлското въстание Ботев започва да печати във в. „Знаме“ повестта на Чайковски „Кърджали“. Чрез такива „невинни“ на пръв поглед преводи като „Съдбата едного доброго учителя“, „Величко и Иванчо“ се отправя косвена критика към произвола на турските управници и асимилаторската политика на фанариотите.

През 1867—1868 г. Димитър Блъсков издава „Беатриче Ченчи“, съчинение на италианския писател Франческо Гвераци под заглавие „Беатриче Ченчи или невинно заклана мома (истинска италианска повест)“ (к. м.). Въпреки отрицателната критика на някои български книжовници, този превод не може да се разглежда като самоцелно книжовно занимание. В него са иронизирани остро лицемерието, алчността и подлостта на католическата църква, показан е неподправено моралният лик на папата, кардиналите и на други висши служители. Преводът на „Беатриче Ченчи“ подпомага борбата против униатското движение в България.

Духовниците и калугерите са постоянно иронизирани от Ботев, Каравелов, Славейков. За тях се пише по страниците на вестници и списания. „Богоугодните“ им принципи и поведение получават художествена оценка и в преводната книжнина.

Повестта на Юзеф Крашевски „Варвара Убрих“ (1873) е с тематика от полския живот. Аналогията между художествените образи и реалните образи в българската действителност обаче е била толкова естествена, че редица моменти от творбата сякаш са били „адресирани“ към много български калугери и духовници. Гастрономическите наклонности на отец Исидор, неговият развратен живот с игуменката на кармелитския манастир Тереза Вензик са предадени с такава убедителност, че неволно ни напомнят за художественото и публицистично творчество на Каравелов и Ботев. Не става въпрос, разбира се, за някаква творческа зависимост между Юзеф Крашевски и редакторите на „Свобода“ и „Знаме“. Повестта на полския писател ни кара само да си спомним за някои образи, публицистични тиради и язвителни характеристики от повестите на Каравелов, фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ и статиеите на Ботев. А може би това е достатъчно, за да се разбере и смисълът на превод като „Варвара Убрих“. Каравелов е познавал българското издание на тази полска повест. За това говори списъкът на библиотеката му.<sup>1</sup> Неговата отрицателна оценка за „Варвара Убрих“ може би идва от недостатъчно сполучливия превод на Кисимов.<sup>2</sup>

Някои от преводните произведения през Възраждането са насочени против различни обществени пороци, имат за цел да подпомогнат преодоляването на суеверия и предрасъдъци. Даже съчинение като „Ракийска чума“ на Хайнрих Чокс, издадено през 1873 г., играе известна възпитателна роля.

<sup>1</sup> Вж. К. Василев и Б. Тодорова-Петкова, Към историята на Народната библиотека в София, стр. 507.

<sup>2</sup> Вж. Книжевни известия, Свобода, г. III, бр. 9, 1872.

То е посочвало пагубните последствия от пианството и е оказало влияние върху автора на „Изгубена Станка“. Илия Блъсков е бил един от абонатите на превода — той го проучва внимателно и използва сюжетни и стилистични похвати на Чокс в своята повест „Пиян баща, убиец на децата си“.

Някои от преводите са с научно-популярно или педагогическо съдържание. Те имат значение обаче в цялостния развой на българската възрожденска книжнина. В преводи като „Опасност от въображението“ на Г. К. Пшеловски<sup>1</sup>, „Откритието на Америка“ (1875) и др. в художествено-занимателна форма се дават познания из областта на географията, физиката, естествознанието. Не случайно Каравелов превежда и издава петте книжки на руския историк и фолклорист И. Худяков „Разкази за старовременните хора“ (1873—1874). Така у децата се е създавал интерес не само към науката, но се засилвало и влечението им към художественото четиво — оригинално или преводно.

Често пъти от страниците на вестници и списания се отправя повик към преводачите да превеждат книги от рода на „Физиологически писма“ на Карл Фохт. В известни случаи тези произведения се противопоставят на всички посредствени творби. Редакцията на „Ден“ например, като препоръчва „Физиологически писма“, пише: „Ако известяваме за тази книга, която е излязла сега наскоро на френски, нашето намерение е да я посочим на нашите преводачи и списувачи. Превеждането на една таква книга ще бъде за голяма полза на нашия народ. Наместо да даваме народу всякакви бабини дивотини, наместо да му превеждаме „Душици“ и подобни нравствени приказки, не е ли по-умно и по-ползено да му набавим такъвиз книги, от прочитането на които той би извлякъл здрава храна за своя гладен стомах. Времето, мрачното онова време, когато в нашата книжнина можеше да се отива башибозушки, премина. Днес всеки преводач и списвач е отговорен за своя труд пред безпристрастната критика, която е на пораждане в нашата книжнина.“<sup>2</sup>

Някои от преводите се явяват като противодействие на прогресивните тенденции в нашето общество и културно развитие. Като реакция срещу комунарските настроения сред част от българската емиграция в Румъния например можем да си обясним превода на „Животът на госпожа де Севине“ от Ламартин, публикуван от Богдан Горанов през 1871 г. Още в предговора „преводителят“ посочва моралния подтик, който го насочва към превода: „То (домочадието — б. м.) ще съществува с нас следствената собственост, която е божествената му основа против комунизма, тази слаба буна на утопията против подтика“ (стр. 14 — к. м.). Богдан Горанов, който определя бъдещия комунистически строй като „един зверски комунизъм“, в случая като че ли полемизира с Ботев, с който е бил близък известно време, с някои негови мисли, залегнали в „Символ-верую на българската комуна“: „Вярвам в единната обща сила на човечески род на земното кълбо, за да твори добро. . . И в единното и неделимо отечество на всички хора и обща собственост върху всички имоти. Изповядвам единий светъл комунизъм, поправител недъзите на обществото“<sup>3</sup> (к. м.).

За да разберем идеализацията на патриархалния селски живот в някои от произведенията на Блъсков, трябва да ги свържем с преводи като „Благочестие в колиба“ (1853), „Любовниците на воденичарката“ и др. Те идват да потвърдят мисълта, че известни идеи и похвати в творчеството на автора

<sup>1</sup> Цариградски вестник, г. VII, бр. 307—308, 1856.

<sup>2</sup> Нови списания и книги — Ден, г. I, бр. 5, 1875.

<sup>3</sup> Христо Ботев, Събрани съчинения, т. II, С. 1958, стр. 27.

на „Изгубена Станка“ е необходимо да се разглеждат в зависимост от преводната художествена книжнина.

Наистина в преводната литература се срещат и случайни преводи. Те доказват обаче, че самоцелните опити на някои преводачи са останали безрезултатни. Само със здравия усет на народа към полезното и ценното в областта на художествената книжнина бихме могли да си обясним факта, че в преводната белетристика през Възраждането се среща само една чисто порнографска книга — „Любовникът или неговите в Цариград от любов приключения“. (1849).

Докато през първата половина на XIX в. преводачите се движат в значителна степен в кръга на нравствено-религиозната и сантиментално-поучителната книжнина, след Кримската война и интересите, и изискванията на читателя се повишават. Превеждат се белетристични произведения, стихотворения, драми, научно-популярни произведения от различни literaturи. Обръща се сериозно внимание на тематиката и естетическите качества на оригинала и превода. Препоръчват се световно известни писатели, като Пушкин,<sup>1</sup> Майн Рид,<sup>2</sup> Сервантес,<sup>3</sup> Балзак, Шекспир<sup>4</sup> и др. Преводачи и читатели се насочват към руската и другите славянски literaturи, произведенията на които са най-близко до националния характер на българина. В български превод се появяват някои от произведенията на Гогол („Тарас Булба“), Карамзин („Остров Борнхолм“)<sup>5</sup>, „Бедная Лиза“<sup>6</sup>, Пушкин („Капитанска дъщеря“, (1875), Херцен, Белински и др. В случая, разбира се, не количественият показател определя популярността и значението на някои чуждестранни писатели и literaturи в нашия културен живот през Възраждането. Много от българските книжовници и читатели, владеещи руски и други славянски езици, са чели някои произведения в оригинал, влияели са се в различна степен от самобитността на техните автори. Затова, когато се говори за проникването на чуждата художествена книжнина в България, трябва да се има предвид не само статистиката, но и някои други фактори, неподдаващи се на статистическо установяване.

#### ПОБЪЛГАРЯВАНЕТО — МОМЕНТ В ТВОРЧЕСКОТО ПРЕСЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Преводната художествена литература през Възраждането е интересна не само по отношение на тематика, метод, въздействие. При нея, и то предимно в белетристичните творби, се забелязва едно своеобразно литературно явление, при което преводачът, изразявайки несъгласие с автора по някои идейно-тематични или художествени принципи, изпълнява ролята на „съ-автор“. Той видоизменя сюжета, образите, а понякога и композицията на произведението, дава му ново съдържание, съобразено с конкретните национални условия. Това литературно явление е познато и в другите literaturи и се явява в определен момент от литературното развитие. У нас е получило названието „побългаряване“ и е в зависимост както от зараждането и начал-

<sup>1</sup> Вж. Нови книги, Училище, г. V, бр. 6, 1875.

<sup>2</sup> Вж. Нови списания и книги, Ден, г. I, бр. 3, 1875.

<sup>3</sup> Вж. Ден, г. I, бр. 24, 1875.

<sup>4</sup> Читалище, г. I, кн. 3, 1870.

<sup>5</sup> Цариградски вестник, г. IV, бр. 154—157, 1854.

<sup>6</sup> Сирота Цветана. Приказка, побългарена от И. Г р у е в. Цариград, Галата, 1858.

ните стъпки на оригиналната българска белетристика, така и от ускореното литературно развитие.<sup>1</sup>

Начинът, по който трябва да се работи над художествения превод, занимава дълго време българските книжовници. В периодичния печат се появяват статии<sup>2</sup>, посветени специално на този въпрос, отзивы за преводни творби, в които се изказват мнения за преводаческата практика. Рецензенти и преводачи обаче често застават на противоречиви позиции. Докато добросъвестното придържане към оригинала за едни е условие за пълноценността на превода, други препоръчват по-голяма „свобода“, от която различните преводачи се ползват в различна степен. Каравелов например, независимо че допуска известно противоречие между теоретическите си възгледи и преводаческата си практика, подмята иронично на Кръстю Пишурка: „Ако не сте в състояние да съчините, то ви иде отръпки барем да преведете; но превождайте така, както превождаат хората, защото е срамота. Когато вие наидете, че тая или оная книга е полезна за българския народ, то я преведете, но преведете я буквално, т. е. без да изоставите и без да притурите нещо; а ако в тая книга се намират такива идеи, които са по вашето мнение криви или непонятни за българите, то вие може да напишете отдоле свои забележки; но никак нямате право да прекроявате чуждите произведения и да им давате други характер.“<sup>3</sup>

На друго мнение е П. Кисимов. В предговора на повестта „Варвара Убрих“, като посочва значението на чуждестранната литература, той пише: „Не е само да преведеш на български една книга, а да я направиш на българска“ (стр. IV). Славейков не се обявява против пълната свобода на преводача. Той обаче е за побългаряване, съобразено с националната самобитност на народа, за който се превежда. Затова в своя отзив за „Сирота Цветана“ упреква Груев, че е побългарил имената на местностите и на лицата, без да успее да побългари и нравствения характер на героите. Като се обръща към побългарителите, големият възрожденски писател многозначително напомня: „Да навлечеш на французойка или на немцойка и руския един български сукман, не ще каже, че сме я побългарили, защото (се) иска още повече нещичко, иска (се) да се привикне и в българския бит.“<sup>4</sup>

Преводачите често пропускат или видоизменят отделни моменти от сюжета, социалното положение, името и родовата принадлежност на героите. Те са предпочитали да влязат в противоречие с оригинала, но да издадат книга с „практично“ съдържание, дух и тенденции. Как една или друга промяна в побългарените произведения е продиктувана от известни порядки в живота обясняват не само преводаческата практика, но и думите на Илия Блъсков: „Аз съм много изменил „Рада“, за да погадя тогавашните жени за клюкарството, което съществуваше доста, я написах, „Азаил“ преведох за

<sup>1</sup> Опит да даде по-пълна картина на преводите и побългаряванията направи Ст. М. и Н. Чев в своите изследвания: 1. Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторически наблюдения върху развитието на романа през XIX в. до Освободителната война — 1877 г., С., 1908; 2. Из историята на българския роман. Побългаряване на чужди произведения. Сборник за народни умотворения, наука и книжественост, XXVI, 1910—1911.

Ст. Минчев е събрал огромен фактически материал, направил е съпоставка между някои от преводните художествени произведения и оригиналите им и е посочил редица различия между тях. Двете му студии са ценни като първи сериозен опит в разрешаването на проблема за преводната книжнина през Възраждането.

<sup>2</sup> Вж. например А. Пискулиев, Няколко речи за превождаването, Македония, г. IV, бр. 16, 1870; М. Хр. Радославов, Словенските езици и как да превождаме?, Училище, г. I, бр. 24, 1871; Нещо за преводите (от Йосефа Юнгмана), Читалище, г. III, бр. 1, 1872.

<sup>3</sup> Книжвен известия, Свобода, г. II, бр. 4, 1871.

<sup>4</sup> Травна, Цариградски вестник, г. IX, бр. 428, 1859.

наставление на неблагодарните, а „Две сестри“ за гордостта на момите с хубостта им.<sup>1</sup>

Задачите, които си поставят побългарителите, са преди всичко идейно-възпитателни и художествени. Те са искали да влеят българско съдържание в сюжета, да направят българина — свой съвременник — герой на литературната творба. Почти всяко побългаряване е свързано с известни обществени подбуди, отразява по различен начин мирогледа и гражданското поведение на своя „съавтор“. Побългарителят на „Село Златарица“ (1871) Юрдан Ненов обръща внимание не само на ролята на просветата в духовното и материалното възраждане на народа, но и на виновниците за упадък на българското село — кърджалиите, които го ограбват и опустошават. Янка от едноименната повест „Хубавинка Янка“ е „главена“ от Славейков за слугиня при един гръцки кръчмар, за да „помогне“ на побългарителя да разкрие морала на фанариотите.

Цензурните порядки в турската империя са принуждавали побългарителите да търсят такива форми, чрез които са проявявали лоялност към политическата власт, без да накърнят своята честна гражданска съвест. Те се насочват преди всичко към факти и лица от българската история. Винаги обаче от историческото минало се подбират такива моменти и герои, които разкриват величието и героизма на българина, неговото свободолюбие и неустрашимост. Така аналогията се утвърждава като литературен похват с дълбок патриотичен подтекст и въздействие.

През 1867 г. П. Р. Славейков, заедно със Стефан Захариев, побългарява повестта на Карамзин „Наталья, боярская дочь“ в „Невенка, боярска дъщеря“. Действието се пренася във времето на Второто българско царство — царуването на Петър. Мястото на събитията се прехвърля от Москва в древната българска столица Велико Търново. Войната се води между българи и печенези. Чрез отделните образи и описания Славейков и Захариев променят националния смисъл на повестта на Карамзин, дават ѝ нова идейна насоченост. Независимо че вземат за герои царе и царедворци, те прокарват своите демократични разбирания за ролята на народа в общественото развитие. Затова и верността към царя в оригинала се заменя с вяност към народността в побългарената творба. По сходен начин се осъществяват промените по отношение на времето и обстоятелствата във всички побългарени произведения.

Героите и тематиката на побългарените разкази и повести не са твърде разнообразни. Ако „съавторът“ иска да подсили патриотичната идея на произведението, той се обръща, както посочихме вече, към събития и лица от далечното историческо минало. Понякога обаче се вземат герои и факти от всекидневния селски и градски бит — учители, озлочествени от живота хора.

Побългаряването се проявява в различни форми. В някои творби то се изразява в промяната на чуждите имена с български или даже в прибавянето на български суфикси към фамилните имена на героите от оригинала — Ostwald от „Село Златарица“ става Боян, заглавието на една от повестите на Христофор фон Шмидт „Wasserflut am Rhein“ („Наводнение на Рейн“) се превежда „Наводнение на Дунав“. Или: двама от героите в превода на Димитър Блъсков „Беатриче Ченчи или невинно заклана мома“ се наричат Джакомо и Бернардино Ченч е в и; дъщерята на едно от лицата в преведения от Славейков роман „Цариградски потайности“ Н. Войкиди носи фамилното име Войкид о в а.

<sup>1</sup> Цитирано по Ст. Минчев, Из историята на българския роман, стр. 21.

В други случаи, и в това се състои и същността на побългаряването, се пропускат или променят сюжетни ситуации, вмъкват се елементи и моменти от българската действителност, индивидуализацията на героите се провежда чрез лексиката на българския фолклор.

Побългаряването засяга преди всичко произведенията на сантиментализма. От „съавторство“ не са избегнали нито Карамзин в „Бедная Лиза“, „Остров Борнгольм“, „Наталья, боярская дочь“, нито Богданович в „Душенька“ или Христофор фон Шмидт в многобройните си повести и разкази. В такъв смисъл логичен е въпросът: с кои свои особености сантиментализмът дава възможност за „съавторство“?

През 50-те години на XIX в., както отбелязахме вече, утвърждаващите се капиталистически отношения и разкрепостяването на духовния свят на българина от религиозната схоластика създават предпоставки за проникването на сантименталната литература у нас. Първоначално тя допада на етичните и художествените изисквания на новата буржоазна класа. Спецификата на обществения ни живот обаче, както и процесът на ускореното литературно развитие, по-късно я „отчуждават“ от националните особености на българина. Някои сюжетни и композиционни елементи от сантименталните творби са в „съзвучие“ с известни моменти от тогавашната действителност. Като се придържат в еднопосочна идея на сантиментализма — борбата между порока и добродетелта — побългарителите запазват „утилитаристичното“ и променят всичко — плод на фантазията или неотговарящо на мирогледа и бита на българина. Така феодалите се превръщат в жестоки господари, благородните принцове — в народни учители и просветители. В повечето случаи добродетелта побеждава порока не морализаторски, а чрез житейската логика на събитията. По такъв начин побългарените творби стават по-съвременни от самите оригинали, в тях вече се оглеждат и някои страни от нашата действителност, които макар и да са възсъздадени с елементарни художествени средства, говорят за необходимостта от оригинална българска белетристика.

„Ако „съавторът“ не проведе докрай своята свободна „намеся“ в оригинала, той достига до исторически несъответствия. Като не се съобразява например с историческата обстановка, побългарителят на „Бъдний вечер на Коледа“ (1871) Павел Бобеков говори за български княз, който живее през XVI в., има резиденция в България и ходи на разходка в Цариград.

Побългарителите пренебрегват или видоизменят преди всичко онези звена от сюжета, които са пропити с дълбока сантименталност и тайнственост. Побългарявайки „Душенька“ на И. Богданович, Б. Запryanов<sup>1</sup> още в началото пропуска сантименталните въздишки на Юпитер, заменя тайнствените описания на скали и местности, които заема десетки страници в оригинала, с типичен български селски декор. Подобни промени са направени и в „Сирота Цветана“, „Невенка, боярска дъщеря“ и в други побългарени произведения. Замяната на една обстановка с друга се осъществява чрез внасяне на по-голяма историческа конкретност, която засяга не само изображението на отделния епизод, но и отношенията между героите, техния физически и нравствен портрет. Дворянинът Ераст от „Бедная Лиза“ се „превръща“ в богат търговски син — Драган в „Сирота Цветана“, Лиза — в Цветана. Романтичната лодка на дворянина „става“ кон, който е необходим на българския герой в търговското му всекидневие; руското поле с неговите рози и мирти се заменя с българските лозя и ниви, описани живо, непосредствено. Побългарителите внасят промени и в постъпките и морала, за да по-

<sup>1</sup> Душица. Нравствена приказка. (Превел) Б. Запryanов, Букурещ, 1865.

стигнат по-голяма убедителност и правдоподобност. Докато Ераст казва на Лиза, че отказът да отиде на война ще бъде петно върху честта му, Драган говори на Цветана, че ако не замине за известно време от Търново, това ще „навреди“ на името му. В случая побългарителят е отразил твърде сполучливо известни черти от морала на новата търговско-занаятчийска класа. Някои промени изразяват чисто външни национални особености — докато Лиза целува майка си по лицето например, Цветана ѝ целува ръка. Наистина Йоаким Груев не е провел побългаряването последователно, за което е критикуван от П. Р. Славейков. Не можем да не отбележим обаче, че на доста места той постига известно идейно-емоционално внушение, което обяснява и радушия прием на „неговото“ произведение сред народа.

Значително по-големи достижения като побългарители имат Славейков и Ст. Захариев. В „Невенка, болярска дъщеря“ измененията са съобразени изцяло с конкретните условия, поради което имат подчертан патриотичен подтекст. Невенка е много по-мъжествена от Наталия — тя не стои в къщи, а ходи на лов с мъжа си и е твърде изкусна с оръжието. Алексей рисува „ландшафти и картини“, Светослав е автор и преписвач на исторически съчинения за събития из българската история, „които е прочитал на Невенка и от които тя се възхищавала“ (стр. 46). Като пренасят читателя в славното историческо минало, Славейков и Захариев се стремят да разсеят и най-малкото съмнение в достоверността на събитията. Затова те внасят конкретизация в описанието и чрез свои лични наблюдения. Един от побългарителите, по всяка вероятност Славейков, като говори за боздугана на Светослав, наследство от баща му — „който някога победил гърците и от техните шлемове го направил, затова и написал на него: „С нами бог, поражение гръкъм“ — в бележка под линия отбелязва: „В малката стара твърдина на Видин, която наричат Вида Калеси и я употребяват за вардене на разните оръжия, които османлиите са земали във войните от немци, маджари, сърби и българи, аз видях между другите оръжия и един боздуган с такъв надпис; това са види да са правила и други победители на гърците“ (стр. 50).

Голяма роля при побългаряването и с богата си лексикална система, и с многообразните си сюжети играе фолклорът.

Сближаването на побългарените белетристични произведения с народното творчество води до специфични литературни явления. Чрез „вмъкването“ на сюжетни моменти и фигури от фолклора в побългарените творби се редуцира сантименталната атмосфера, внасят се елементи на реализъм или романтизъм в изображението. Разбира се, въздействието на фолклора върху творческия метод се проявява в различна степен и насоки и може да се разбере и обясни при конкретния анализ на литературната творба. При преработката на оригинала на „Душенька“ например българският книжовник използва преди всичко приказни моменти, някои стилистични и лексикални особености на народното творчество. Вместо прекалената съзливост и нерешителност в образа на Душица са внесени някои от чертите на българската селска девойка. Запрянов не се ограничава само с пропускането на сантименталните пасажии от „Душенька“. Той видоизменя основно известни детайли от обстановката, прави промени в поведението на героите. Трогателно-сантименталното изпращане на Душица е дадено твърде лаконично, в постъпките на героинята вече се чувствава решителност.

Народното творчество внася елементи на самобитност в побългарените произведения особено със своята лексика и художествени похвати — като се започне от отделния постоянен епитет и се стигне до художествения образ като цяло. Класическите фигури, чужди и непонятни на нашия читател, се заменят в повечето случаи с народни.

В „Сирота Цветана“ например Йоаким Груев „превежда“ съвсем свободно следния пасаж от „Бедная Лиза“: „Незнакомец выпил; и нектар из рук Гебы не мог показаться ему вкуснее“ (к. м.). У Груев: „Непознайникът пил като елен из бистър поток“ (стр. 6 — к. м.).

За да редуцират тайнствеността на обстановката и сантиментализма в отношенията между героите, българските книжовници често пъти „превеждат“ прекалено нежни обръщения, епитети и изрази с характерни народни определения и словосъчетания.

„Бедная Лиза“<sup>1</sup>

„... прекрасная, любезная Лиза

...“ (стр. 5).

„... любезная Анюта, любезная

подружка“ (стр. 23).

„Страшно воют ветры в стенах опустевшего монастыря, между гробов, заросших высокою тревою и в темных переходах келии“ (стр. 4).

„Сирота Цветана“

„... хубавица“ (стр. 2).

„... посестримо Радо!“ (стр. 20).

„Буйно пишат ветрища по стените на опустелите сгради у реченото село и това ми докарва неприятни възпоминания за преминалото“ (стр. 2).

Своеобразието на народната реч в побългарените произведения се долавя и в синтактичния строеж на фразата, и в естествените обрати на повествованието.

В своето изследване „Из историята на българския роман“, като обобщава наблюденията си върху промените в побългарените произведения, Ст. Минчев упреква и Груев, и Славейков, и Ст. Захариев, че са изменили „самия художествен стил на Карамзин, който се отличава със сантименталния си характер“ (стр. 55). В изводите на автора обаче се чувства известно противоречие, тъй като той предварително отбелязва, че побългарителите променят обстоятелствата и условията, при които се изгражда художественият образ и с това внасят по-голяма естественост в отношенията между героите. Промяната в стила в такъв случай е напълно естествена и не може да се обясни с тезата на изследователя, че бедният и необработен български език през епохата на Възраждането не бил в състояние да предаде сантименталния стил на Карамзин. Груев, Славейков, Запрянов и другите български книжовници съзнателно „видоизменят“ сантименталния характер на произведенията — внасят промени както в сюжета, така и в стила на Карамзин, Христофор фон Шмидт и на други представители на сантиментализма. Не в бедността и неустановеността на литературния език, а в новите реалистични и романтични моменти в побългарените творби трябва да се търси главната причина за несъответствието между оригинала и българския му вариант.

\*

Преводната художествена литература през Възраждането пробужда интереса на българина към художественото четиво. Първите ни оригинални разкази и повести не могат напълно да се разберат и почувствуват, ако не се вземат под внимание както преводите и побългаряванията, които се появяват преди тях, така и някои непреведени чуждестранни творби. От „Автобиографията“ на Сава Доброплодни научаваме за силния интерес на Друмев към „Скитникът евреин“, „Парижките потайности“ и към други западноевропейски романи.

<sup>1</sup> Бедная Лиза (Дешевая библиотека № 3), Повести Карамзина, Шестое издание, С. Петербург.

В разговор със Ст. Чилингиров Илия Блъсков посочва книги, които е обичал да чете — „Добрият Рихард“, „Нравоучение за децата“, „Галерия из монтионовски премии.“<sup>1</sup> Списъците на спомоществателите отчасти дават да се разбере доколко възрожденските книжовници са били запознати с художествената чуждестранна книжнина.

Контактът на писателите с преводната литература се потвърждава преди всичко от оригиналното им творчество. „Нещастна фамилия“, а в известна степен и „Ученик и благодетели“, показват творческа близост с произведения като „Черноносящая госпожа“, „Скитникът евреин“, „Изгубеное дете“. „Злочеста Кръстинка“, „Пиян баща, убиец на децата си“ и някои от по-късните разкази и повести на Блъсков подсказват въздействие от страна на „Азаил и неблагодарний селенин“, „Три повести за децата“, „Галерия из Монтионовски премии...“, „Яков Княжески или окаянството на едно домочадие“.

Влиянието на преводната художествена литература се проявява в различни форми — чрез заглавия, сюжети, композиционни и художествени похвати. При талантливите творци то не обезличава самобитността на стила. При посредствените автори обаче се извява опростителски. Филип Симидов изпраща до редакцията на „Свобода“ две „дописки“ — „Убитото момиче“ и „Градинарят и чорбаджията“, обединени под общо заглавие „Търновски потайности“.<sup>2</sup> Още надсловът посочва конкретния художествен образец — романът на Клавдий дьо Монтепен „Цариградските потайности“, преведен от П. Р. Славейков. Авторът на „дописките“ не излиза извън рамките на посоченото произведение, на сензационната и сантиментална литература. Затова Каравелов използва от тях само фактическия материал. — в бр. 29 (2. VI. 1870 г.) на „Свобода“ е съобщено информативно за трагичната участ на Пена — „Убитото момиче“.

В преводните и побългарени произведения са разработени теми, свързани с различни страни от действителността — обществени отношения, бит, морал, възпитание. В известни случаи те не са подчинени на общите задачи на епохата. Но в своето огромно мнозинство преводачите им се ръководят от утилитаристичния дух на времето.

Преводната литература през Възраждането потвърждава мисълта, че у книжовници и читатели е бил еднакво силен стремежът към художествено творчество, свързано с проблемите на живота, с неговото минало, настояще и бъдеще. Затова сантименталните произведения се „видоизменят“ и се предпочитат реалистични и борческо-романтични творби. С това можем да си обясним и обстоятелството, че нито една от повестите на Христофор Шмидт например не е дошла до българския читател без „съавторство“. Или неотразимото впечатление от романа на Велтман „Райна, княгиня българска“, поради което по едно и също време към него се насочват и двама преводачи.

Преводната литература доизяснява въпроса за творческото въздействие, за литературно-критическите възгледи на възрожденските книжовници, за значението на преводаческата практика в укрепването на художествения им стил. Тя трябва да се проучи и да се има предвид, когато се поставят някои въпроси, свързани с формирането на българската литература през Възраждането.

<sup>1</sup> Вж. Ст. Чилингиров, Илия Р. Блъсков, Училищен преглед, г. XVIII, кн. 1, 1913.

<sup>2</sup> НБКМ-БИА, ф. 2, арх, ед. 18, л. 7—30.